

תכנית ההגנה של קולונל גולדסמיד להתיישבות בעבר-הירדן,

* 1892—1882

לראשונה עמד הישוב העברי בארץ-ישראל במבחן של הגנה כללית במאורעות תרצ"ו—תרצ"ט. הפעם נתבעה לא רק הגנה על "הנפש והרכוש", לא רק הגנה על כל נקודת ישוב "מאחורי הגדר", אלא הגנה על המפעל היישובי כולו ועל כל המרחב שבידי היהודים. באותה תקופה הועלתה לראשונה ההצעה לחלק את ארץ-ישראל המערבית, ולנוכח תכנית החלוקה של ועדת פיל ניצב מטה ה"הגנה" לראשונה בפני הצורך לגבש איסטרטגיה להגנת שטחה של מדינה יהודית, אם תקום לאלתר. תוך כדי המאורעות פיתחה ה"הגנה" לראשונה את הכושר לחרוג אל "מחוץ לגדר", וכוחות-שדה יצאו לפעולות ביום ובלילה. הוקמה יחידה מגויסת גדולה — "משטרת הישובים העבריים" שפעלה במסגרת המשטרה המנדטורית. הוקמו כוחות ניידים עצמאיים: "הנוודות" של יצחק שדה שימשה דוגמה ל"פלוגות השדה" (הפ"ש)¹. אורד וינגייט טיפח את כושר הפעולה כלילה ב"פלוגות הלילה המיוחדות", ומפקדי הפ"ש ידעו לשלב את הניסיון הטקטי והטכני שנאגר בפעולות הקרביות של כוחות-השדה המשטרתיים והעצמאיים. בה בעת עוצבה איסטרטגיה יישובית אופנסיבית, והוגשמה בהתיישבות "חומה ומגדל". בעיצומם של המאורעות השכילה אופנסיבה יישובית זאת לפתוח מרחבי ארץ חדשים להתיישבות יהודית והציבה עמדות להגנת גבולותיה של המדינה לכשתוקם.

המאורעות וההתפתחות המדינית חייבו את ההנהגה הלאומית לגבש באותן שנים לראשונה את יסודותיה של מדיניות-בטחון ל"מדינה שבדרך". בהקמת הפ"ש הגיעה ההגנה לידי "ראשית כוח הגנה ארצי"¹. כדברי יגאל אלון, ממפקדי

* מאמר זה עוסק ביתר פירוט בסוגיות ביטחון והגנה, שנדונו עקב תכניות-התיישבות שעובדו בעיקר באנגליה בתקופת חיבת-ציון. הרקע התנועתי והמדיני לתכניות אלה מתואר בהרחבה בספרי "חיבת ציון" בבריטניה 1878—1898 (העומד לראות אור).

1. במלים "ראשית כוח הגנה ארצי" — מגדירים י. גלילי וא. ליבנה את הפ"ש. ספר תולדות ההגנה, כרך שני, חלק שני, עמ' 967. כבר לאחר מאורעות תרפ"ט גמלה ההכרה שחלף זמנה של ההגנה המקומית בכל נקודה כשלעצמה. נעשו אז צעדים ראשונים להקמת "גושים" להגנה מרחבית של קבוצת ישובים. שם, כרך שני, חלק ראשון, עמ' 588—589, 600—602. תוך מאורעות 1936—1939 עובדה במטה ה"הגנה" תכנית להגנה ארצית — "תכנית אבנר". שם, כרך שני, חלק שני, עמ' 748—754. פלוגות השדה הוקמו ב-1937. שם, עמ' 939—941. הן הוערכו בפי י. גלילי וא. ליבנה כראשיתו של

הפּוֹרֵשׁ, החלה ה"הגנה" מתגבשת אותה שעה כ"מליציה מודרנית, כצבא בהתהוותו".² באותן שנים חל המעבר מ"הגנה" לראשיתו של "צבא ההגנה".

טבעי הדבר, ששעת ה"בראשית" של כוח-ההגנה הצבאי-ארצי חלה בשנות תרצ"ו-תרצ"ט, כאשר "מדינה יהודית" נהפכה לסיכוי מדיני ממשי. אך ראשיתה של מחשבת התכנון של כוח-ההגנה להתיישבות היהודית קדמה ב-60 שנה בקירוב. בה בעת שראשוני "פורצי החומות" יצאו מירושלים ומצפת לייסד את פתח-תקוה ואת ראש-פינה, יצא לורנס אוליפאנט מבריטניה מזרחה, וסייר בארץ-ישראל משני עברי-הירדן. בצאתו לדרך, לאחר קונגרס ברלין (1878), הדריכה את אוליפאנט המחשבה על חבל-ההתיישבות יהודי אוטונומי. הוא ציפה לכך שהיהודים יפריחו את ארץ-ישראל ויחזקו את כלכלת האימפריה העות'מנית, אשר כמעט קרסה תחת המהפך הרוסי במלחמת 1877—1878, וניצלה אך הודות להתערבות הצי הבריטי בפקודת דישראלי. אוליפאנט קיווה שהסולטן עבדול חמיד ה-2 יסמוך ידו על כינון חבל אוטונומי בחסות בריטית, ובמהלך סיורו גיבש את תכניתו — לכוון את החבל האוטונומי על אדמות הכתר העות'מני ממזרח לירדן, בין נחל יבוק מצפון ונחל ארנון מדרום. כאשר חזר מסירותו לאנגליה פרסם את תכניתו בספר 'ארץ גלעד'.

בסיוריו ניסה אוליפאנט לבדוק את הנתונים המציאותיים לביצוע תכניתו, ביקש ביסוס כלכלי למפעל-הפיתוח, וראה הכרח לפתור את בעיות הביטחון המתעוררות, כאשר רבבות יהודים יתיישבו מעבר לירדן מזרחה, באיזור מפורץ ומפולש בנוודים-שודדים. בתכניתו עוסק אוליפאנט בבעיית הביטחון משני היבטים: קשרי התחבורה בין חבל ההתיישבות ובין המוצא לים בחיפה, והאבטחה המקומית בעבר-הירדן.

אוליפאנט כרך את פיתוחו של עבר-הירדן המזרחי בסלילת מסילות ברזל אשר תקשרנה את הים התיכון עם חבל-ההתיישבות, ותסתעפנה מכאן לעבר דמשק ואיסמעיליה. הוא ייחס חשיבות יישובית גם לאדמות בקעת-הירדן, בהן נועדה לעבור המסילה, ולא רק לרמת-ההר.⁴

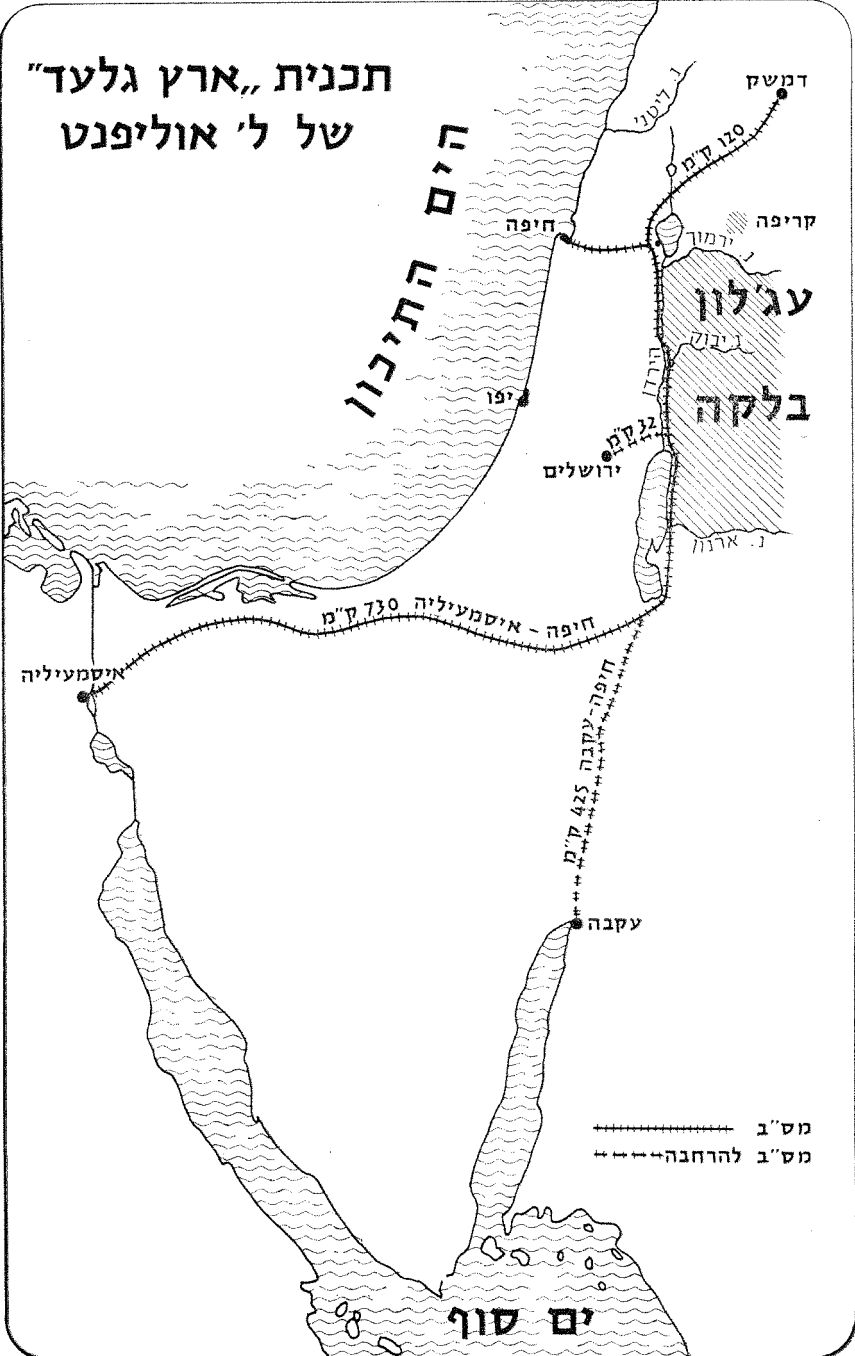
צבא עברי. שם, שם, עמ' 967. השווה: י. אבידר, 'בדרך לצה"ל', מערכות, 1970, עמ' 86—90.

2. מערכות, קצ"ד — קע"ה (מארס — אפריל 1966), עמ' 61.

3. ס' תולדות ההגנה, כרך ראשון, חלק ראשון, עמ' 22—32 — על חזון הכוח היהודי בדבריהם של ראשוני החוזים של שיבת ציון.

4. מתווה של מערכת המסילות מצורף לספר: L. Oliphant, *The Land of Gilead*: William Blackwood & Sons, Edinburgh & London 1880, opposite p. 302 (להלן, 'גלעד'). אוליפאנט התעניין אישית בפרטי התואי של המסילה לדמשק. גלעד, עמ' 21, 301—304. הביוגרף של אוליפאנט, פ. הנדרסון, מציין שהוא עצמו סייר ומדד את כל התואי המוצע. Philip Henderson, *The Life of Laurence Oliphant*, Robert Hale Ltd., London 1956, p. 232—233, 270 (להלן 'הנדרסון'). על חשיבותן של אדמות עמק-הירדן עומד אוליפאנט, ב'גלעד', עמ' 294.

תכנית „ארץ גלעד“ של ל' אוליפנט

לפי אוליפנט, גלעד, מפה מול עמ' 302. המקור מסמן רק את חבל בלקה.

מסילות הברזל נועדו לתרום, כמובן, גם לביטחון האיזור. אוליפאנט עצמו נתן דעתו בעיקר לשיקולים הטופוגראפיים והכלכליים הכרוכים בבחירת התואי למסילות, אבל רעו, החוקר-המודד קונדר, חזר והדגיש שסלילת המסילה היא תנאי בטחוני לראשית ההתיישבות ממזרח לירדן.⁵ אוליפאנט לא צפה כל סכנות למסילות ולרכבות עצמן, שכן לא העלה בדעתו כוחות מרי שינסו לחבל במפעל-הפיתוח. לכן לא העסיק עצמו באבטחת קווי המסילה, כפי שיעסוק מתכנן צבאי בבעיות "קווי התחבורה" מבסיסי העורף אל החזית.

אוליפאנט לא ראה סכנה נשקפת למפעל ההתיישבות מן התושבים המקומיים שממערב לירדן, ואף לא חשש מתושבי-הקבע המעטים שממזרח לנהר, אלא מן הבדוים, ובעיקר משבט בני סאקר, אבל הוא סבר שניתן לרסנם, והסתמך על ניסיון השלטון התורכי. את שורש הסכנה ראה בתלותם של עולי-הרגל למכה בבדוים, אשר בידיהם נתונה הספקת הגמלים. לדעתו, גילה השלטון אולת-יד כלפי הבדוים, כי נזקק לגמליהם, כדי לקיים את העליה לרגל. בשביל לחסל תלות זאת, צריך לארגן את העליה לרגל בדרכים אחרות.⁶ אבל עוד בטרם תיפתר הבעיה מיסודה, יש בכל זאת בכוחו של השלטון להשליט סדר: פעולה נמרצת של קאימקאם מקומי, שיצא בראש פלוגה של מאה חיילים ותפס בני ערובה, היה די בה כדי לאלץ את הבדוים לשלם את מס הצאן.⁷ יתר על כן, יישובם של הצ'רקסים באיזור קוניטרה וברבת-עמון משמש הוכחה לכך שניתן לקיים ישוב בטוח באזורי המרעה והשוד. אוליפאנט ניסה להשוות בין מעלותיהם הצבאיות של הדרוזים, של הצ'רקסים ושל הבדוים. הוא למד את קורות הצ'רקסים במולדתם ואת עלילותיהם בשירות צבאות התורכים, וסיפר שנאשמו ברצחנות ובתאוות שוד. אבל הוא ראה את אלימותם כתוצאה של רדיפות ולחץ, והאמין שהם עתידים להיחפך לגורם יישובי יציב וכי הם עדיפים קרביית על הבדוים.⁸ לבסוף, ראה אוליפאנט בתכנית עצמה סיכוי לשיפור הביטחון והסדר ממזרח לירדן, בזכות השגשוג הכלכלי שהתיישבות יהודית תביא עמה.⁹

סמוך לפרסום ספרו של אוליפאנט, בו תיאר את תכניתו ואת המשא-והמתן בשער-הגדול, פירסם ה'ג'ואיש כרוניקל' מאמרים בזכות התכנית, ובד בבד הביא, כדרכו, גם תגובות ביקורתיות. אחת מהן באה מפי קונסול ארצות-הברית בירושלים, מר וילסון, אשר דיווח על כך שהסולטן לא אישר את התכנית. לדו"ח זה צירף

5. ראה להלן עמ' 54 והע' 37.
6. גלעד, עמ' 121—122. במקום אחר מפרט אוליפאנט את הצעתו — לסלול מסילת-ברזל עד עקבה, ולהעביר את עולי-הרגל משם בים. כידוע, הוסדרה לבסוף העליה לרגל ביבשה, על-ידי מסילת הברזל ההג'אזית. ב-1908 הושלמה המסילה עד מדינה. מרדכי גיחון, אטלס כרטא לתולדות א"י — מביתר ועד תל-חי, מפה 172.
7. גלעד, עמ' 120—121, 124.
8. שם, עמ' 44—51 — סקירה על הצ'רקסים, עמ' 54 — יכולתם הקרבית עדיפה על זאת של הבדוים; עמ' 287—288 — השלטונות התורכיים מסוגלים לרסן את הבדוים. התיישבות הצ'רקסים היא עדות לכך.
9. שם, עמ' 521.

הקונסול את הסתייגותו: הוא הטיל ספק ביכולתם של היהודים כחקלאים, והצביע על קשייהם של המתיישבים הגרמנים בשרונה ליד יפו. כן סבר שממזרח לירדן יהיו היהודים נתונים לחסדי הבדוים.¹⁰

סכנת התנכלותם של ערבים, ושל בדוים בפרט, הדאיגה גם את קרל נטר, מייסד מקוה-ישראל ומראשי 'כל-ישראל-חברים'. במכתב מפתיע ליג'ואיש כרוניקל' (מארס 1882) התרה בפני עליית המונים נחפזת והסביר מדוע לא הצליחו נסיונות-התיישבות קודמים של אמריקאים וגרמנים, ובמה מתקשים היהודים בפתח-תקוה. בין טעמים אלה הוא מונה את "חוסר החסות כלפי הערבים, המזיקים אם באופן ישיר או ע"י בהמתם את יבול האדמה". כן הזהיר נטר את יהודי אירופה, פן תנועת "יציאה" רבתי מאירופה תתן נשק בידי האנטישמים ועלולה לחולל "קטס-טרופה, שדוגמתה לא ידע ישראל באלפים השנים האחרונות".¹¹

קטרוגו של קרל נטר שיקף את עמדת ראשי הארגונים של יהודי המערב. הללו התנגדו למפעל-התיישבות לאומי בארץ-ישראל וחרדו פן יערער המפעל בארץ את הישגי האמנציפציה בארצותיהם. דברי קרל נטר, הקשור ביישוב ארץ-ישראל מאז ייסוד מקוה-ישראל, הדהימו את חובבי-ציון, ועוררו סערת פולמוס כללית. מרבית המתפלמסים ניסו לערער על קביעתו הפסימית בדבר סיכויי החקלאות בארץ-ישראל, ואזהרתו מפני התפרצות אנטישמית לא עוררה כמעט תגובה.¹² שאלות ביטחון והגנה לא העסיקו את בעלי-דברו, אבל בין כל התגובות שהגיעו למערכת השבועון הלונדוני מצוי מכתב הדין במפורט בשאלת הביטחון ורואה בה עיקר. המכתב נשלח מבלפסט ב-8 במאי 1882, וכתבו — אל ברט גולד-סמיד.¹³

גולדסמיד מצדד בזכות העליה. בפנותו אל יהודי המערב, הוא טוען שאין לעצור בעד העליה, שהיא תוצאה של הרדיפות ברוסיה ושל נהירת הפליטים מארץ הפוגרומים. אפילו מרבית יהודי המערב מתנגדים לנהירה לארץ-ישראל, עליהם

10. ג'ואיש כרוניקל, גל' 625 (18 מרס 1881), עמ' 12 (השבועון יציון להלן, 'כרוני').
 11. מכתבו של קרל נטר פורסם ב'כרוני', גל' 678 (24 מרס 1882) עמ' 6—7. תרגומו העברי מובא בספר הציונות — תקופת חבת ציון (העורך — שמואל יבנאלי), ספר א', מוסד ביאליק, תש"ב, עמ' 162—164. על הפולמוס שהתלקה — ראה שם, עמ' 76—77. השווה: ד"ר ישראל קלוזנר, בהתעורר עם — העליה הראשונה מרוסיה, הספריה הציונית, ירושלים תשכ"ב, עמ' 179—184; הנ"ל, חבת ציון ברומניה, הספריה הציונית, ירושלים תשי"ח, עמ' 104, 123—127. ד. בן-גוריון הביא את מכתב הקטרוג ואת הערכתו במאמרו 'ראשונים', בפתח שנתון הממשלה תשכ"ג, עמ' י"ח — כ'. אך יש להעיר שהענין הושמט מהגירסה המחודשת של המאמר בספרו 'מדינת ישראל המחודשת', עם עובד, 1969.

12. רק דוד גורדון, עורך 'המגיד', ניסה לסתור את האזהרה, והתריס: מה הפחד מפני הליכה לא", אם האנטישמים רוצים שנלך? כרוני, גל' 682 (21 אפריל 1882), עמ' 6.

13. כרוני' גל' 685 (12 מאי 1882), עמ' 6.

להשלים עם כך שהיא מתרחשת, ועליהם למנוע קטסטרופה בארץ, כתוצאה מעליית דלפונים. לכן תומך גולדסמיד במפעל של התיישבות מסודרת ממזרח־לירדן. הוא רואה כתבלי התיישבות מתאימים את הגלעד והבשן. כלומר הוא פונה גם מהירמוך צפונה, אף כי אוליפאנט העדיף בתכניתו הראשונה את החבל הדרומי דווקא, שבין היבוק והארנון.

בפנתו לבעיית הביטחון, מעלה גולדסמיד את עיקרי פתרוננו הוא (ההדגשות שלי — א.א.):

“ענין אחד דרוש חיונית והוא בטחון לחיים ולרכוש. כיום הבדוים הם במידה רבה אדוני המצב, ואם לא יינקטו אמצעים מראש, יהא קיום המושבה תלוי על בלימה. מידיעתי את המזרח אינני מאמין שתהיה זאת משימה קשה לעמוד בפני קושי זה, ואין לי ספק שניתן לוודא את ביטחון המושבה מקרב חומר אנושי המצוי במקום, במעט ארגון וטאקט. זהו תפקיד, אותו לא אהסס ליטול על עצמי, אם יופקד בידי, ויהיה בעיני לעבודה מאהבה.”

“The one thing essentially necessary is security to life and property. At present the Badaween are to a great extent masters of the situation, and unless measures were taken before-hand, the existence of the colony would hang on a thread. From my knowledge of the East I do not believe it would be a hard task to meet this difficulty, and I have no doubt that from material to be found on the spot, with a little organization and tact, the necessary security of the colony could be insured. It is a task I should not hesitate to undertake were it confided to me, and it would be to me a labour of love.”

כנגד אזהרותיו של נטר, מציג הכותב אזהרה משלו: אם לא נפעל כראוי, תשקע עליית ההמונים בבוז ממערב לירדן, ואז תארוב הסכנה ל"כלל ישראל כולו". הדברים ראויים לעיון מכמה היבטים. הורחבה כאן היריעה הגיאוגראפית, ומוצגת האפשרות להתיישב בגולן. הכותב מקבל את הערכתו של אוליפאנט שניתן לרסן את הבדוים, תוך הקמת כוח־משמר מבין "תושבי המקום", כלומר — צ'רקסים. מדברי אוליפאנט, ועתה גם מדברי גולדסמיד, משתמע אי־איומן ביכולתם של המתישבים עצמם לעשות לביטחונם, בכל זאת אין גולדסמיד מהסס להציע את עצמו כמפקד של כוח־המשמר: יהודי מערבי מוכן לצאת לארץ־ישראל מתוך הזדהות אישית עם מפעל היישוב, וליטול עליו את האחריות לבטחוננו.

במכתב זה יוצא אל הציבור היהודי איש־צבא בן 36, שנשא אז דרגת קפיטן (סרן), ואשר עתיד היה להתייצב בשנות ה־90 בראש תנועת חובבי־ציון בברי־טניה. משהו מן המיוחד והמופלא היה בפרשת חייו. מוצאו — ממשפחה שהיגרה מגרמניה להולנד, ומשם עברה במאה ה־18 לאנגליה. סבתו נטבלה לנצרות עם ילידה, ובני המשפחה עשו חיל בשירות הצבא הבריטי. אלברט גולדסמיד נולד בשנת 1846 בפונה, הבסיס הצבאי הבריטי בהודו. בשנת 1866 הוסמך לקצונה,

וארבע שנים לאחר מכן שב לדת אבותיו, ונתכנה מאז מיכאל. בלהט גיורו סהף עמו גם את רעייתו הצעירה, והתחיל שוקד על לימוד השפה העברית. בשובו לאנגליה, עמדה דמותו לעיני ג'ורג' אליוט, בכתבה את "דניאל דירונדה" בשנת 1876. כ-20 שנה לאחר מכן התודע גולדסמיד להרצל במלים "אני דניאל דירונדה"¹⁴.

במכתבו אין האיש מזכיר את מעמדו הצבאי, אך מציין את נסיונו במזרח, משמע — בפיקוד על גייסות-ילידים בהודו. הוא מדבר במידת ודאות על המצב הבטחוני ממזרח לירדן, ואכן עמד אז ברישומן של פגישות אישיות עם אוליפאנט, ממנו למד את פרטי תכניתו. באביב 1882 עמד אוליפאנט לצאת לברודי, בשליחות ארגוני-ההגירה היהודיים, ומשם עמד להמשיך בדרכו מזרחה, לרומניה, ומשם לקושטא — כדי לנסות שוב דבר ב"שערה-הגדול", משם רצה לצאת לארץ-ישראל. גולדסמיד נתודע אל אוליפאנט לפני צאתו, ואף שקל אפשרות להילוות אליו במסעו. השניים נשארו בקשרי תכתובת, ואוליפאנט ציפה לביקור קרוב של גולדסמיד בביתו בחיפה. באביב 1883 יצא גולדסמיד לסיור בארץ-ישראל וביקר בכל המושבות.¹⁵ הוא נלהב למראה עיניו. את איכרי סאמרין — היא זכרון-יעקב — בירך במלים העבריות "המושבה שומרון תפרח כשושנה", ולאיכרי ראש-פינה קרא "ראש-פינה תהיה לתפארת ישראל".¹⁶ דוד גורדון, עורך 'המגיד', שהכיר מקרוב את יהודי אנגליה, כבר ראה בגולדסמיד "חובב ציון בכל לבו ונפשו".¹⁷ כאשר יצא גולדסמיד ב-1882 לתמוך בתכנית אוליפאנט, והציע עצמו לתפקיד פיקודי במושבה העתידה לקום, עוד לא אפסה התקווה שה"שערה-הגדול" יגלה אהדה לתכנית. אך אותו קיץ היא נגזזה סופית, בעת שהחריפו היחסים בין בריטניה לתורכיה, בעקבות נחיתת הבריטים במצרים, שעדיין עמדה להלכה תחת מרותו העליונה של הסולטן.

למן שנת 1882 התפתחו המושבות הראשונות ממערב לירדן. תוך כדי כך למדו כולן את כורח ההגנה העצמית, ניסו לעמוד במשימה בדרכים שונות, ובשנותיהן הראשונות היתה נהוגה במרבית המושבות שמירה עצמית, כולה או רובה.

14. פרטים ביוגרפיים על אלברט גולדסמיד (אח"כ קולונל) — ראה: האנציקלופדיה העברית, כרך י', 389; סקירה של א. חיימסון — Albert M. Hyamson, JHSET, Vol. 17 (1951—2) על פגישתו הראשונה של הרצל עם גולדסמיד — כתבי הרצל, הוצ' נימון, תש"כ, ה'יומן א', עמ' 210.

15. על קשרים בין גולדסמיד ואוליפאנט — Margaret W. Oliphant, *Memoir of the Life of Laurence Oliphant & of Alice Oliphant his Wife*, Blackwood & Sons, Edinburgh & London 1892, p. 313, 325. קטעי מכתבים של אוליפאנט לגולדסמיד מפאריס ומרומניה מובאים אצל הנדרסון, עמ' 223—224.

16. השוה קליוינר, הבת ציון ברומניה, עמ' 95, 198. גולדסמיד ביקר בארץ-ישראל במארס-אפריל 1883, ונראה שאוליפאנט מכוון אליו בדברו על "חריגים מהירים" מבין יהודי המערב האדישים (בספרו *Haifa or Life in Modern Palestine*, N.Y. (1887), p. 51).

17. אלתר דרויאנוב, (עורך), כתבים לתולדות חבת-ציון (להלן, 'כתבים'), א, עמ' 169, 172.

היתה זאת "התקופה ההירואית" בתולדות המושבות. בסיורו במושבות פגש גולדסמיד עצמו בשומרים, ובוודאי נלהב למראה יהודים השומרים על שדותיהם, הראשונה, כאילו רק "חומר אנושי מקומי" יצלח לאבטחת המושבות.¹⁸ כשם שנלהב משיבתם לעבודת האדמה. גראה, שרשמו הניעוהו לשנות מדעתו בשנת 1883 התחיל הברון אדמונד בנימין רוטשילד נוטל את המושבות תחת חסותו, וכעבור שנים מספר החל לדון ברכישת אדמות מעבר לירדן מזרחה. העדויות שנשתמרו על תכניתו הראשונה, מעידות שאף הוא הושפע מתכנית אוליפאנט, וכי מכל מקום ביקש להרחיב את תחומי ההתיישבות אל מרחבי עבר-הירדן, תוך שהוא נותן דעתו על ביטחון המושבות שם. אחרי ביקורו בארץ בשנת 1887, מילא את ידי שליחו אליהו שייד לקנות כפרת קרקע נרחבת בבקעת הירדן, סמוך לגדת הנהר ממזרח.¹⁹ בהנחייתו לשייד קבע הברון שייבחרו להתיישבות על אדמה זאת רק צעירים מיהודי רוסיה שירתו בצבא, ואשר בידיהם הון עצמי מסוים.²⁰

התכתובת העוסקת בתכניתו זאת של הברון רוטשילד, מבהירה, כי ראה צורך לגייס למושבה המתוכננת צעירים בעלי ניסיון צבאי שיהיה לאל ידם להגן על עצמם. למעשה נגנזה התכנית בעודה באֵבה: תוגי העולים שנענו לפנייתו, לא היו משוחררי-צבא, ולא אבו להתיישב ממזרח לירדן...²¹ הברון עצמו הזה אפוא הגנה עצמית. אך מאלף הניגוד בין כוונותיו ובין מעשי ה"אפוטרופסים" מטעמו במושבות, שהעדיפו להתקשר עם תקיפים ערביים, לקנות את ביטחון המושבות בשלמונים, ולהפקיד את השמירה בידי ערבים בני הסותם של אותם תקיפים.²² תנופה חדשה חלה בתנועת "חיבת-ציון" בשנים 1890—1891. בלחץ גזירות צפיות גבר ברוסיה זרם ההגירה. ודווקא באותה עת ניתן אישור ממשלתי ל"ועד האודיסאי", והוסרו מקצת הגבלות שהכבידו עד כה על הנהגת התנועה. באותן שנים התארגנה באנגליה תנועה ציבורית גדולה של חובבי-ציון בהנהגת קולונל גולדסמיד, ויחד עם קבוצות חובבי-ציון במערב, ניסו להקים ועד בין-ארצי

18. על ה"תקופה ההירואית" של השמירה העצמית במושבות — ס' תולדות ההגנה, כרך ראשון, חלק ראשון, עמ' 79—81, 83. וראה דוגמאות של תקנוני שמירה עצמית. שם, חלק שני, עמ' 801—802. בהמשך הזמן נדחקה השמירה העצמית מפני השמירה הערבית או המעורבת. שם, חלק ראשון, עמ' 79, 276, 277—278.

19. כתבים, ב, עמ' 385 (מכתב 705, בצרפתית). *un immense terrain de l'autre côté du Jourdain, tout près du fleuve.* מ. ניישטט בספרו, 'הגולן', מערכות (1968), עמ' 163 — סבור שהדברים מתייחסים לנהר הירמוק. הוא מושפע, כנראה, מן הקניה המאוחרת יותר של אדמות הגולן. אולם נוסח הדברים כאן, ובעמ' 521 (מכתב 784) מתייחס לגדת הירדן — *auf dem linken Jordansufer*

20. כתבים, כרך ב', עמ' 385.

21. לפרשת יוזמתו של הברון בשנים 1887—1888 בדבר רכישת קרקעות בעמק הירדן המזרחי, ראה: ד"ר ישראל קלוזנר, מבול עד קטוביץ, א, עמ' 145, 204; שם, כרך ב', עמ' 17. מקורות נוספים — כתבים, ב, עמ' 454, 490—491, 552—553, 565—567 (מכתבים 739, 758, 806, 818).

22. ס' תולדות ההגנה, כרך ראשון, חלק ראשון, עמ' 79.

בפאריס. כן נשאו ונתנו עם ארגוני הסעד המערביים על הסדרת היציאה מרוסיה. תוך כדי כך הציגו תכנית להסדרת יישובם של יהודי מזרח אירופה, בהדרכה ובהנהגה מערבית, בצפייה לגייס לכך כספים בקרב אילי ההון היהודיים, בראש וראשונה אצל הברונים רוטשילד והירש.

תכנית מעשית להתיישבות רבתי הוכנה בידי ראשי חובבי-ציון בבריטניה, קולונל גולדסמיד וחברו מהנדס-הרכבות אלים ד'אביגדור. בשם התנועה הגישה ל"ועד הרוסו-יהודי" בלונדון, ועד משותף לארגונים האנגליים, שעסק מטעמם בפעולה ציבורית נגד הרדיפות ובהסדרת הגירת-המעבר.

שורטטה תכנית להתיישבות נרחבת באיזור אוטונומי בעבר-הירדן, המקיף כ-250,000 אקר מאדמות הכתר. התכנית שימשה בסיס לפטיציות שהוגשו לסולטן בשנים 1891 ו-1893, ואשר ביקשוהו להעניק פירמאן (צ'רטר) לאיזור ההתיישבות האוטונומי.

מנהיגי חובבי-ציון ביקשו להשיג את תמיכת ממשלת בריטניה בתכניתם, ולמעשה ציפו לכך שיוקנה לחבל מעמד של שטח-חסות בריטי. המגעים עם הממשלה הבריטית קוימו באמצעות חבר הפרלמנט היהודי, סמואל מונטגו, שנשא בתפקיד הגובר בתנועה. א. ביין ציין את יוזמתם של חובבי-ציון בבריטניה כפעולה מדינית רבת-תנופה.²³

בעיקריה ובפרטיה חוזרת התכנית לרעיונותיו של אוליפאנט. בניתוח שטחי-ההתיישבות האפשריים הודגשו חבלי הגלעד, בלקה ועג'לון, אבל תוך כדי הדיונים הועלתה גם האפשרות להתיישב באיזור קאריפה, מצפון לירמוך. מסתבר, שאיזור זה נדון עתה בהשפעת תכניותיו של הברון רוטשילד לקנות שטחי אדמה גדולים בגולן. באיזור זה הוקמו לאחר מכן, בשנים 1895—1896, כמה מושבות. אף אחד-העם תמך בתכניות להתיישבות ב"כיכר עבר-הירדן".²⁴

ועידה בין-ארצית כונסה ביוני 1891 בברלין, ביוזמת הוועד המרכזי של יהודי גרמניה ובהשתתפותם של נציגי 'כל-ישראל-חברים' והאגודה האנגלו-יהודית. אותה ועידה הטילה על מחלקת-המודיעין של ה"ועד הרוסו-יהודי" בלונדון,

23. קטעים מהנוסח העברי של הפטיציה, ובו פרטי הפירמאן המבוקש, פורסמו בידי ד"ר י. קלוזנר במאמרו 'תכנית להתיישבות בגלעד', האומה, 26 (אוקטובר 1968), עמ' 198—200. עיקרי התכנית — הנ"ל, מקטוביץ עד בזל, ב, עמ' 93; יעקב דה-האז, עוזרו ומכירו של הרצל בבריטניה מ-1896 ואילך, התייחס לתכנית זאת כאל "תכנית מונטגו", כי בסוף התכנית מופיעה התימתו של מונטגו, מתחת למשפט, בו הוא מביע את הזדהותו עם התכנית, בתנאי שמעצמה גדולה (קרי — בריטניה) תערוב לה. Jacob De Haas, *Theodor Herzl, Leonard Coy, N.Y. 1927, Vol. 2, p. 295*, עמ' 295—302.

הערכתו של א. ביין — בביוגרפיה על תיאודור הרצל (כרך י') בכתבי הרצל בעשרה כרכים, ניומן בע"מ, תשכ"א), עמ' 164.

24. על רכישת הקרקעות בגולן — קלוזנר, מקטוביץ עד בזל, ב, עמ' 31—32, 66—68; דברי אחד-העם — על פרשת דרכים, עמ' ל'.

בראשות ד"ר אלפרד וולף, לבדוק את פרטי תכניתם של חובבי-ציון האנגליים. המחלקה ערכה פרוטוקולים, אשר נוסחם הגרמני נשמר בשלמותו. כלולה בהם התכנית לפרטיה, וכן הוארו הבעיות שנדונו במחלקה בעת ששימשה כעין "ועדת חקירה", הראשונה מרבות... בדיני המחלקה השתתף אלים דאביגדור, וקולונל גולדסמיד עצמו נכח באחד הדיונים.²⁵

בגוף הדו"ח מדגישה המחלקה שבעיית הביטחון לבפש ולרכוש הרבתה להעסיק אותה: העדויות על המצב נתונות במחלוקת חריפה. עד לפני זמן קצר היה עבר-הירדן כולו נתון בידי נוודים שודדים, והמודד האנגלי קונדר כתב בשנת 1885, בספרו 'חת ומואב', שגלעד היא עדיין למשיסה לגווד הבדוי ולתורכים. המודד הגרמני-אמריקאי שומכר כתב ב-1890 בספרו, 'עג'לון הצפונית', שודי-אל-ערב (הגיא בו עולה כיום הכביש מגשר נתלים לרמת אירביד. א') נודע לשמצה כפרוע. לעומתם טוענים בני-סמכא רבים, כי החוק והסדר שופרו בשנים האחרונות. אליהו שייד, איש-אמונו של הברון רוטשילד מסר למחלקה שהאיזור בטוח, אלא שבכל זאת יהיו המתיישבים חייבים לארגן "מערכת הגנה עצמית" (System der Selbstverteidignug). כאן צוטטה דעתו של גולד-סמיד: "כל מושבה חייבת להקים מתוכה כוח שיהיה די חזק, על מנת להרתיע (verscheuchen) את הכוח החזק ביותר שיוכל להתנכל לה".²⁶ המחלקה סיכמה דעתה, שאין להגיע למסקנה ללא בדיקת התנאים המיוחדים לכל מקום. בנוספה א' לדו"ח מוצגת תכנית חובבי-ציון כלשוונה. הפרק השני בתכנית עוסק בפירמאן התורכי הנדרש ובזכויות שיש לתבוע מהסולטן. כאן מועלות גם דרישות בטחוניות:

9. המנהלים (Vorsteher), ולא כל מתיישב בפני עצמו, ערבים לסדר הפנימי ולמשמעת כלפי השלטון.
10. המתיישבים כפופים לשירות צבאי רק כאשר יגויסו לא-מוסלמים לצבא העותומני.²⁷ משמע, בדרך כלל יהיו פטורים משירות צבאי.
בדרישות אלה מבוטאת התביעה שהסולטן יכיר בסמכותם של השלטונות העצמיים של חבל ההתיישבות להקים כוח-שיטור פנימי.
בפרק העוסק בהערכת הצרכים התקציביים, נכלל סעיף בדבר מדידות-קרקע ומשטר.²⁸ סמיכות הפרשיות בין מדידות וכוח-השיטור מרמזת שנהזים סכסוכי-קרקע בין המתיישבים ובין תושבי-הקבע הערביים, בדבר בעלות

25. הדו"ח בנוסח הגרמני מצוי בביה"ס הלאומי בירושלים. הוא מוגדר כמיסמך סודי ביותר Streng Vertraulich. שם הדו"ח: Russo-Jewish Committee (London), Bericht der Auskunfts-Abtheilung über die Ansiedlung in Palästina und die Pläne der Gesellschaft Chowewe Zion, Berlin, Druck von H. S. Hermann, 1882 (להלן, תכנית חו"צ).

26. תכנית חו"צ, עמ' 6. דברי גולדסמיד מובאים שם, מעמ' 30.

27. שם, עמ' 12.

28. שם, עמ' 16, סעיף 4 בפרק ה'.

וזכויות אריסים. כן צפויות היו הטרדות מצד בדוים שיטענו לזכויות מרעה על הקרקעות הנרכשות.²⁹

בנספח ב' של הדו"ח מובאות תשובותיו המפורטות של ד'אביגדור לשאלות חברי המחלקה על השטחים המוצעים וישובם. שאלת הביטחון עלתה אגב דיון בשאלה, מדוע לא עובדו השטחים האלה עד כה. ד'אביגדור השיב שבדרומו של האיזור נפל פחדם של בני-סאקר על האריסים ובעל קרקעות פרוטסטאנטי סילק את הסכנה, בכך ששילם לבדוים כופר. אולם עתה מתחזק השלטון התורכי, והמושבות החדשות תוכלנה להתגונן בנקל נגד פשיטות שוד בכוח השיטור העצמי שלהן (eigene Polizeimacht).³⁰ הוצגה השאלה, אם מצויות דוגמאות לקיום משטרה מקומית (Ortspolizei). ד'אביגדור השיב שהמדינה מתירה למתיישבים, מתוך הסכמה-שבשתיקה, להקים את המשטרה שלהם ולקיימה, וכן היא מרסנת את הערבים בעורכה סוירים של פלגות-צבא.³¹ נראה, שדבריו מבוססים על קיומם של ארגוני שמירה במושבות העבריות.

בנספח ד' נכלל מידע נוסף על שטח קאריפה, וכאן מובאים דברי גולדסמיד על כוח ההגנה המקומי. לדברי שייד אין סכנת שוד מאיימת מצפון לירמוך, ומצויים גייסות תורכיים באירביד מדרום, ובדמשק מצפון. לדברי ד'אביגדור חווקו חילות-המצב התורכיים אחרי המלחמה עם רוסיה (1877—1878) ופחת החשש.³² הפרטים האלה מאפשרים לשרטט את עיקרי תכנית ההגנה. האחריות להקמת כוח השיטור מצויה בידי הגוף המנהל את חבל-ההתיישבות כולו, שיממן את הכוח ואת צרכיו, יאמן את אנשיו ויפעילם. בדיוני המחלקה מושם הדגש בכוחות השיטור המקומיים בכל מושבה. אבל התביעה להכיר בסמכות-המשמעת של ההנהלה כלפי פנים, והשילוב של תקציב השיטור ותקציב המדידות מוכיחים שהובאו בחשבון הצרכים המרחביים: עבודות מדידה ופיתוח בוודאי תבוצענה מטעם הנהלת החבל, ותצרכנה אבטחה על-ידי כוח שיוכפף לה. במקומות אחרים בתכנית מתוארת ההנהלה כממשלת החבל לכל דבר, שתהא מוסמכת להטיל מסים מקומיים, תשלם את מסי-המדינה במרוכז למושל התורכי בדמשק, תעסוק בכל עבודות הפיתוח בחבל עצמו, וכן תסלול מסילות ודרכים מהתוף עד החבל, תמתח את רשת

29. על הסכנה הבדוית התריע במאי 1892 פרופסור יוליוס אויטינג (J. Euting) משטראס-בורג: במכתב ל'ג'ואיש כרוניקל' הזהיר שהשלטון התורכי בעבר-הירדן הוא סמלי בלבד, ואילו הבדוים שליטים שם. הללו לא ימנעו את העליה על הקרקע, אבל יעלו עם עדריהם על השדות, ומכאן הפתח לחיכוכים. לדעתו, לא יספיק כוח להגנה עצמית, וגם הצ'רקסים לא הצליחו למנוע את הבדוים מלהשחית שדותיהם. כרוני, גל' 1206 (13 מאי 1892), עמ' 7. הנהלת חובבי-ציון ענתה לטענות אלה בהבעת בטחונה בעמדת השלטונות התורכיים, ובחוסר סכנה מצד הבדוים בתנאים אלה. כרוני, גל' 1210 (10 יוני 1892), עמ' 5.

30. תכנית חו"צ, עמ' 21, שאלה 17. זהותו של בעל הקרקעות לא פורטה שם.

31. שם, עמ' 23, שאלה 34.

32. שם, עמ' 30, והשווה הע' 2 לעמ' 32.

הטלגרף ותנהל את שירותי הדואר.³³ אף כי כוחות הביטחון תוארו ככוחות-שיטור מקומיים, ברור שהאחריות להם תימצא בידי ההנהלה המרכזית, שתוכל לתגברם מן המרכז, ולהעביר תגבורות מישוב לישוב. בסיכום, זאת תכנית לכוח-שיטור אוטו-נומי ל"הגנה מרחבית" של החבל האוטונומי. ושוב, כשם שהברון רוטשילד האמין בהגנה עצמית של מתיישבים ב-1887, השתיתו חובבי-ציון את תכניתם על הגנה עצמית של מתיישבים, אשר ייבחרו וימוינו כדי לוודא את התאמתם.³⁴

ראוי לציין שהברון רוטשילד וקולונל גולדסמיד האמינו ביכולתם ובנכונותם של מתיישבים נבחרים כראוי, אם כי באותה תקופה עצמה סטו פקידי הברון מגישה זאת. מצד אחד נשתכנע גולדסמיד בעת סיורו בארץ שיש לאל ידם של המתיישבים להגן על עצמם, ומצד אחר למד מלקחי ההתיישבות שלא יוכלו לסמוך על הצ'רקסים להגנתם, אפילו ירצו בכך. אדרבא, כאשר יהודים יתיישבו בשכונות לצ'רקסים, אין ערובה לכך שלא יגיעו לידי חיכוכים עמם. הנה, כאשר עלו "בני-יהודה" מאנשי צפת בסתיו 1885 לאדמות רמת-ניה שבגולן, מדרום-מערב לקוניטרה ובקרבת הכפר הצ'רקסי ג'וויה, ראה אוליפאנט עצמו להזהירם מתגרת-ידם של הצ'רקסים, הידועים לשמצה כגנבי בקר.³⁵

התכנית היישובית הגדולה של חובבי-ציון נדונה לגניזה: מהלקת-המודיעין של ה"וועד הרוסו-יהודי" פסלה אותה במרס 1892, משום ששללה אותה מעיקרה. חברי המחלקה, הנתונים בהלך-רוחם של הארגונים המתבוללים המערביים, נחרדו מהרוח הלאומית שבתכנית. הם פסקו שלפניהם תכנית למפעל לאומי, שנודע ממנו ערך רק אם הוא נתפס כצעד ראשון של "התנחלות עובדתית ופוליטית בא"י" (tatsächliche und politische Besitzergreifung Palästinas). אדרבא, הם ראו לבכון להזהיר, שאפילו לחשרמו על כוונות כאלה עלול לסכן את הישוב הקיים ולעורר את איבתם של התורכים ושל כל המוסלמים, הדבקים בקנאות במקומות הקדושים להם.³⁶

ההחלטה השלילית של המחלקה מנעה מחובבי-ציון את האמצעים הכספיים העצומים שנדרשו להם. בנסיבות הפוליטיות של שנות ה-90 לא הושגה הסכמה הסולטן ואף לא תמיכתה הגלויה של הממשלה הבריטית.

אבל מנהיגי חובבי-ציון לא אמרו נואש, והמהנדס ד'אביגדור עצמו, שקנה נסיון בסלילת מסילות-ברזל במזרח-אירופה, נטל יוזמה להקים חברה לסלילת

33. שם, עמ' 12.

34. התכנית הקדישה תשומת לב להכשרת מתיישבים וכללה הקמת חוות-הכשרה חקלאית בקרבת לונדון. שם, עמ' 11. כן חזתה יסוד תחנות-מיון למהגרים — ביניהן אי-ביס-השיש שבביל יוצאי רוסיה, שם, עמ' 14.

35. כרונ', גל' 885 (12 מרס 1886), עמ' 16. כותב, המכנה עצמו "עולה-רגל", מדבר בשמו של אוליפאנט. באותו גליון, עמ' 9, מובא פרוטוקול מיישיבת ההנהלה של האגודה האנגלו-יהודית, ובו — המלצת גולדסמיד לתמוך במתיישבים מבני-צפת, בהסתמך על המלצת אוליפאנט. וראוי להזכיר, דווקא בהקשר זה, שמתיישבי "בני-יהודה" נטלו להם את הצ'רקסים לדוגמה. ניישטט, הגולן, עמ' 131.

36. תכנית, חו"צ, עמ' 8.

מסילה מחיפה לדמשק, בראותו בה צעד ראשון לפיתוח יישובי בעתיד. קונדר, בהביעו את דעתו ב־1891 בזכות התיישבות נרחבת, הדגיש עם זאת שהגשמתה מותנית בהסכמת הסולטן וכי הגלעד מרוחק מדי, כל עוד לא נסללה מסילת-ברזל לשם.³⁷ עתה נבדקה מחדש הצעתו הראשונה של אוליפאנט בדבר תואי המסילה והועדף התואי, אותו הציע קונדר: המסילה תעבור מדרום לים כנרת, ותעלה בבקעת הירמוך לעבר דרעא (אדרעי המקראית), בעוברת בסמוך לאיזור קאריפה.³⁸ כאשר הגיעו הדברים לידי התיישבות-למעשה על אדמות הברון בגולן, בשנות 1895—1896, לא נהגו פקידי הברון לפי העקרונות שנדונו בתכנית חובבי-ציון. הם הלכו בדרכם, הפקידו את השמירה בידי שומרים בדוים ושלמו כופר לתקיפי השיכים.³⁹

ניסיון ההתיישבות על אדמות הברון מאלף מבחינה בטחונות נוספת. לעומת הנחותיהם של המתכננים, שחששו בראש וראשונה מן הבדוים — לא מהם נפתחה הרעז, אלא מכיוונים פחות צפויים. הכפריים שבאיזור העלו טענות קרקעיות, ואגב כך העלילו על היהודים שהם מחביאים מאגרי נשק במושבותיהם. טענות אלה נפלו על אזנים קשובות של השליטים התורכים, בשעה שנתרגש עליהם המרד הדרוזי של שנת 1896. פקודת גירוש של המושל בדמשק שהוצאה ב־1897 שמה קץ למפעל ההתיישבות, על אף כל מאמצי השתדלנות של הברון.⁴⁰

בשעתו, נגנזה עדי-מהרה התכנית הראשונה לכוח-הגנה עצמי יהודי, שיטול עליו את ההגנה המרחבית באיזור נרחב ממזרח לירדן. היא לא נשארה אלא בבחינת "מחשבה תחילה" ל"ראשית מעשה" שבושש לבוא עד מאורעות תרצ"ו—תרצ"ט. אולי דוקא משום כך יש בה, באותה תכנית נושנה, להצביע על שגב חזונו של ראשי חובבי-ציון באנגליה. כאשר הרצל פגש את קולונל גולדסמיד בשנת 1895, התרשם עמוקות מאיש-הצבא האנגלו-יהודי. הרצל הגיע אז לאנגליה לראשונה, בבואו לשאת את דבר חזונו הוא בפני ראשי הציבור היהודי ובפני מועדון האיג"טלקטואלים בלונדון — מועדון "המכבים". מכבר קסם לו שם המועדון, ועתה הוקסם מהאיש שנמנה עם מייסדי המועדון ואשר גילם בחייו את תחיית המכבים, אליה נספך הרצל.⁴¹ בעת שעדיין קיווה לרכוש את הסכמת הסולטן לתכנית, חזר והציע לגולדסמיד פעמיים ליטול חופשה מהצבא הבריטי, כדי שיוכל להציגו

37. כרוני, גל' 1153 (8 מאי 1891), עמ' 14; גל' 1155 (22 מאי 1891), עמ' 13. על פעולת ד'אביגדור בחברת מס"ב — ראה בספרי הנ"ל.

38. על התואי החדש — כרוני, גל' 1239 (30 דצמבר 1892), עמ' 6. וכן — רבעון חו"צ באנגליה, פלסטינה, 4 (יוני 1893), עמ' 4—5.

39. גיישטט, הגולן, עמ' 185. במכתב אלי מ־3 באפריל 1971 מפרט מ. גיישטט שספרי החשבונות של פיק"א מראים תשלומים קבועים לנכבדים ולשומרים, ואני מודה לו בזאת על מידע זה.

40. שם, 187—188. השווה: קלויזנר, חבת ציון ברומניה, עמ' 299.

41. הרצל אמר על המועדון: "שמו של המועדון כשלעצמו אומר כבר די". היומן א, עמ' 203. התרגום כאן מבוסס על המקור הגרמני.

בפני הסולטן כמועמד למפקד הצבא התורכי בא"י! הרצל הסביר לקולונל, שבבוא שעת האימפריה התורכית להתפרק, יימצא גולדסמיד בעמדת-כוח כדי להשתלט על הארץ. משמע, הרצל ראה בגולדסמיד את הרמטכ"ל הראשון של "מדינת היהודים".⁴²

42. הרצל, כחבים, 9, עמ' 140—141, אגרת 126 (וינה, 28 אוגוסט 1896); שם, עמ' 241, אגרת 222 (וינה, 4 אפריל 1897). כידוע, חזה הרצל את המדינה כנייטראלית, והוא רצה בחיל-מצב בלבד, אך המצויד בצידוד חדיש. מדינת היהודים, הוצ' ניומן, עמ' 78. וראה ניתוח מפורט על מחשבותיו הצבאיות של הרצל במאמרו של ל. קלצ'בסקי, 'הגיגי הצבא של תיאודור הרצל', מערכות, קע"ח—קע"ט (אוקטובר 1966) עמ' 29—34. תמונת גולדסמיד מובאת שם, עמ' 31, והמחבר אומר: "בדמותו של הקולונל האנגלו-היהודי גולדסמית (כך! וצ"ל גולדסמיד Goldsmid) ראה הרצל את הטיפוס של המנהיג ומפקד הצבא היהודי הלאומי". שם, עמ' 32.